

Grzegorz Trościński, *Okolicznościowa poezja polityczna okresu bezkrólewia po śmierci Jana III Sobieskiego*, Rzeszów 2019, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, ss. 453, [1]

Autor recenzowanej pracy jest literaturoznawcą, specjalizującym się m.in. w staropolskiej poezji okolicznościowej czasów saskich. Opublikował na ten temat pięć artykułów¹, a ponadto współredagował dwa tomy monografii *Poezja okolicznościowa w Polsce w latach 1730–1830*, wydane przez Uniwersytet Rzeszowski².

Omawiana praca jest monografią historyczno-literacką, natomiast poniższe uwagi zostały napisane z punktu widzenia historyka, który traktuje pisma polityczne jako źródła do badania opinii, ideologii i kultury politycznej. Oznacza to, że mogły nie zostać w pełni uwydatnione walory pracy związane z analizą tekstów pod kątem środków językowo-stylistycznych, założeń retorycznych, odniesień do tradycji literackiej i komunikacji społeczno-literackiej, co ma o tyle znaczenie, że stanowią one zasadniczą część tej publikacji.

Książka zawiera wprowadzenie, siedem różnej długości rozdziałów, zakończenie, a ponadto wykaz skrótów nazw bibliotek, indeks osobowy i bibliografię, w której skład wchodzi rękopisy, starodruki, edycje współczesne oraz opracowania.

We „Wprowadzeniu” Autor omówił definicję poezji okolicznościowej, którą ze względu na cele i środki perswazyjne słusznie zaliczył do publicystyki.

¹ G. Trościński, *Okolicznościowa poezja polityczna czasów konfederacji dzikowskiej*, w: *Poezja okolicznościowa w Polsce w latach 1730–1830. W kręgu spraw publicznych i narodowych*, red. M. Nalepa, G. Trościński, R. Magryś, Rzeszów 2014, s. 151–180; idem, *Okolicznościowa poezja polityczna w obronie króla Stanisława Leszczyńskiego z okresu walki o tron z Augustem III Sasem (1733–1736)*, w: *Staropolskie i oświeceniowe tematy i preteksty*, red. J. Kowal, M. Nalepa, R. Magryś, Rzeszów 2016, s. 11–37; idem, *W koronie i w kapeluszu. Wizerunek Augusta III Sasa w okolicznościowej poezji politycznej z okresu bezkrólewia i walki o koronę (1733–1736)*, w: ibidem, s. 38–70; idem, „*Za łaską osobliwą Pana Boga Ojczyzna jeszcze żyje*”. Krytyka Augusta II Sasa w okolicznościowej poezji politycznej z okresu przedostatniego bezkrólewia, w: *Przestrzeń chrześcijańska w kulturze polskiej. Polska i Puławy „na głównym szlaku duchowych dziejów”*, red. T. Giergiel, Puławy 2017, s. 85–114; idem, *Trzy szubienice. Paszkwile na biskupów: Stanisława Józefa Hozjusza, Jana Aleksandra Lipskiego oraz Krzysztofa Antoniego Szembeka z okresu przedostatniego bezkrólewia i walki o koronę polską (1733–1736)*, „*Prace Polonistyczne*”, 73, 2018, s. 179–205.

² *Poezja okolicznościowa w Polsce w latach 1730–1830. W kręgu spraw publicznych i narodowych* (355 ss.), *Poezja okolicznościowa w Polsce w latach 1730–1830. W kręgu spraw prywatnych i środowiskowych* (507 ss.) – oba tomy: red. M. Nalepa, G. Trościński, R. Magryś, Rzeszów 2014.

Następnie opisał historię badań piśmiennictwa politycznego od początku XX w. po współczesność i omówił literaturę przedmiotu poświęconą poezji politycznej od XVI do XVIII w. Na tym tle książka stanowi potrzebną kontynuację badań Juliusza Nowaka-Dłużewskiego i jego ucznia Stefana Nieznanowskiego, który czterdzieści lat temu wydał z rękopisu ostatnią książkę swojego mistrza pt. *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj królowie rodacy*³. Jej ostatni rozdział obejmował utwory, które powstały z okazji śmierci Jana III Sobieskiego (17 VI 1696). To samo wydarzenie przyjął za punkt wyjścia swoich badań Grzegorz Trościński, a jako cezurę końcową wyznaczył datę 15 września 1697 r. (przybycie Fryderyka Augusta na koronację do Krakowa). Tym samym wyłączył z analizy wiersze, które powstały w związku z podwójną elekcją i aktem koronacji Augusta II. Można się zastanawiać, czy przyjęte cezury są trafne, gdyż elekcja Augusta II została formalnie uznana dopiero na sejmie pacyfikacyjnym w 1699 r., a do tego czasu trwała ostra walka polityczna między zwolennikami kandydata francuskiego a obozem elektora. Autor zapowiedział jednak kolejną monografię dotyczącą poezji politycznej epoki saskiej, która obejmie także ten okres.

Konstrukcja książki została podyktowana z jednej strony chronologią wydarzeń bezkrólewia (śmierć Jana III, sejm konwokacyjny, konfederacje wojskowe w Koronie i na Litwie), z drugiej zaś prezentacją kandydatów do tronu (Jakub, Aleksander i Konstanty Sobiescy, Franciszek Ludwik de Bourbon-Conti, Fryderyk August i inne, pomniejsze kandydatury). Wydaje się, że Autor mógł wydzielić rozdział poświęcony sejmowi elekcyjnemu i w nim przedstawić sylwetki kandydatów, gdyż było to kulminacyjne wydarzenie *interregnum* i warto je wyodrębnić. Wówczas struktura pracy byłaby bardziej przejrzysta i podkreślałaby charakter okolicznościowej poezji politycznej, „ściśle związanej ze zdarzeniami”⁴.

Metoda badawcza zastosowana przez Autora polega na przywołaniu kontekstu historycznego, „by ułatwić czytelnikowi konfrontację prawdy historycznej z **prawdą** wykreowaną przez tekst” (s. 22), a następnie na szczegółowej analizie retorycznych środków i strategii perswazyjnych, wreszcie na omówieniu problemów komunikacji literacko-społecznej, czyli relacji nadawczo-odbiorczych. Trzeba podkreślić, że Autor stosuje tę metodę konsekwentnie. Dzięki temu stworzył czytelny schemat kompozycyjny dla kolejnych rozdziałów, które za każdym razem kończą się użytecznym podsumowaniem.

Przechodząc do opisu kwerendy archiwalnej, przedstawił on kryteria doboru źródeł, funkcjonujących przeważnie w kilkunastu przekazach. Postanowił wybierać tekst najbardziej poprawny „pod względem kompletności treści, wersyfikacji, rymów, metrum, słownictwa” (s. 30). Niestety nie

³ J. Nowak-Dłużewski, *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj królowie rodacy*, z rkpsu wyd., oprac. i posł. S. Nieznanowski, Warszawa 1980.

⁴ Idem, *Staropolska okolicznościowa literatura polityczna, jej charakter i postulatory wydawnicze*, „Przegląd Humanistyczny”, 1958, nr 2, s. 28.

opisał zasięgu i wyników kwerendy, a jedynie zaznaczył, że mimo wieloletnich poszukiwań archiwalnych nie odnalazł wszystkich utworów odnotowanych w *Bibliografii staropolskiej okolicznościowej poezji politycznej (XVI–XVIII)* J. Nowaka-Dłużewskiego⁵. Szkoda, że nie podał, ilu konkretnie tekstów to dotyczy. Tu warto podkreślić, że we wzmiankowanej bibliografii odnotowane zostały 154 utwory⁶ z okresu badanego przez Autora, który na końcu swej pracy informuje, że poddał analizie 180 utworów wierszowanych. Ostatecznie nie wiadomo więc, ile utworów wprowadził do obiegu naukowego. Problem rozwiązałoby umieszczenie na końcu pracy spisu tekstów z podaniem wszystkich odnalezionych wersji. Byłoby to niezwykle wartościowe dla badaczy i jednocześnie aktualizowałoby *Bibliografię* J. Nowaka-Dłużewskiego, pochodzącą z poprzedniego stulecia.

W pierwszym rozdziale („Prawdziwie w żelaznym wieku nieustannych wojen pan złoty«. Wierszowane funeralia po śmierci Jana III Sobieskiego”) zostały omówione epitafia, elogia i epicedia, głównie łacińskie, upamiętniające zmarłego króla, a także prozatorskie pisma polityczne, w których zaciekle go krytykowano, co było związane z walką Marii Kazimiery i Jakuba o tron. Dzięki temu zabiegowi Autor pokazał, że piśmiennictwo okolicznościowe było podporządkowane doraźnym celom politycznym. Szkoda jedynie, że na wstępie nie podsumował krótko rządów Jana III, co pozwoliłoby czytelnikowi ocenić, na ile utwory o charakterze paszkwilanckim były odbiciem rzeczywistego stanu państwa.

Przy tej okazji Autor poruszył problem małej liczby i niskiego poziomu artystycznego utworów funeralnych poświęconych „Zbawcy Europy”. Wyjaśniał to klęskami militarnymi Jana III w walkach z Turcją w ramach Ligi Świętej, a także oszołomieniem stronników króla, którzy, powodowani żalem, nie zamawiali utworów panegirycznych. Ten drugi argument nie wydaje się trafiony. W istocie bowiem znikoma liczba utworów epicedialnych była związana z ostrą walką między stronnikami księcia de Conti i Fryderyka Augusta, która uniemożliwiła tradycyjne celebrowanie pogrzebu królewskiego w katedrze na Wawelu. Ponadto pewną rolę mogły odegrać kłótnie majątkowe w rodzinie Sobieskich, które przeszkodziły im w zamówieniu utworów u poetów sławiących do tej pory czyny „Herkulesa Polonusa”.

W rozdziale drugim („Nie mówić, ale płakać by potrzeba«. Poezja polityczna sejmu konwokacyjnego”) Autor odnosi się do utworów odzwierciedlających dwa główne problemy z czasu konwokacji: wyjazd Marii Kazimiery z Warszawy i bezprecedensowe zerwanie obrad sejmowych przez posła czernichowskiego Horodyńskiego. Ostre ataki na królową wdowę dotyczyły, rozpalającego umysły szlacheckie, problemu „niewieścich rządów”, który był podejmowany od czasów królowej Bony, a potem także w stosunku

⁵ Idem, *Bibliografia staropolskiej okolicznościowej poezji politycznej (XVI–XVIII)*, Warszawa 1964.

⁶ Ibidem, s. 74–75, 79–108.

do Ludwiki Marii, ale Autor nie skupił się na nim. Zauważył natomiast, że liczba pism dowodziła silnej pozycji politycznej Marii Kazimiery, którą próbowano oskarżać nie tylko o zerwanie obrad, ale i o destabilizację kraju. Zwolennicy królowej odpierali te zarzuty, podkreślając talenty polityczne monarchini i współczując jej w lamentach i żałosnych trenach po śmierci ukochanego męża. Autor podkreślił, że na tle tej dość schematycznej i artystycznie przeciętnej twórczości wyróżniały się wówczas dwie kwerelle: anonimowy *Lament Wolności polskiej po zerwanej konwokacji* oraz *Lament straconej Ojczyzny po zerwanej konwokacyjnej interregni i zawiązanych związkach* [...] A. D. 1696 Wojciecha Stanisława Chrościńskiego, które zawierały krytyczną i pogłębioną refleksję na temat funkcjonowania państwa.

Rozdział trzeci („Hannibal ad portas«. Czas konfederacji wojskowych w Koronie i na Litwie w zwiercadle poezji okolicznościowej”) prezentuje wyjątkowo obfitą twórczość okolicznościową. Autor stwierdził, że świadczy to o skali i wadze problemu wojskowych buntów, zwłaszcza w Koronie, gdzie żołnierze rozeszli się dopiero po dziewięciu miesiącach, tuż przed elekcją (13 V 1697). Utwory, które wówczas krążyły, miały głównie antykonfederacki wydźwięk i unaoczniały głęboki kryzys w armii, hegemonię Sapiechów na Litwie oraz bolesne straty materialne, dotyczące ludność z terenów objętych buntem. Pojawił się w nich także wątek Marii Kazimiery, oskarżanej przez wrogów o zawiązanie obu konfederacji. W tym rozdziale Autor poczynił odniesienia do poezji, która powstała w związku z podobnymi wydarzeniami w przeszłości (np. wojna Cezara z Pompejuszem, powstanie Spartakusa, działalność Związku Święconego i rokosz Lubomirskiego), pokazując w ten sposób uniwersalizm poezji okolicznościowej.

Rozdział czwarty („Sobiescy w walce o koronę”) jest najdłuższy i został podzielony na trzy podrozdziały, prezentujące sylwetki królewiczów Sobieskich, a także Marii Kazimiery i jej kandydatów na męża.

W pierwszym podrozdziale („Ma wymalowane wykluczenie od korony«. Kandydatura Jakuba Sobieskiego w wierszach elekcyjnych”) Autor umiejętnie wyjaśnił przyczyny porażki królewicza Jakuba, a następnie zanalizował wiersze polecające i krytykujące jego kandydaturę. Główną cechą tych pierwszych było podobieństwo do propagandy dynastycznej uprawianej przez Jana III (odwołania do antyku, Biblii, szlacheckich imponderabiliów) i powoływanie się na jego autorytet. W paszkwilach podnoszono natomiast brak zasług Jakuba, jego konszachty ze Szwecją, Cesarstwem i Tatarami oraz uzależnienie od matki. Nowym wątkiem poezji, który można nazwać „koncyliacyjnym”, była przepowiednia o pojawieniu się władcy o imieniu *Diversicolor*, który będzie jednocześnie „Piastem” i Europejczykiem. Podrozdział pokazuje także w ciekawy sposób związki między poszczególnymi utworami (np. paszkwile pisane prozą, atakujące Jakuba, często stawały się impulsem dla wierszy regalistów) oraz bogactwo, powszechnie stosowanych, chwytów propagandowych.

W drugim podrozdziale („Debetur utriusque corona«. Aleksander i Konstanty Sobiescy w okolicznościowych wierszach bezkrólewia”) Autor wykazał,

że opozycja inspirowała powstanie utworów poświęconych braciom Jakuba, aby skłócić rodzinę Sobieskich. Okazało się to o tyle skuteczne, że szlachta pozytywnie postrzegała młodszych królewiczów, kreowanych na podobieństwo ojca, i przeciwstawiała ich chętnie Jakubowi jako zbyt profrancuskiemu i oddanemu „życiu pieśczoneму” (s. 249).

Trzeci podrozdział („Czas by już tych fochów, Marysieńko, poprzestać«. Polityczna muza wobec działań Marii Kazimiery”) pokazuje, jak wraz z rozwojem kampanii wyborczej pojawiały się coraz bardziej niewybredne i emocjonalne utwory, powstające w obozie kontystów. Uderzały one nie tylko w królową, ale także w jej stronników, zwanych „sektą mulierystów”. Adherenci Marii Kazimiery nie pozostawali bierni i rewanżowali się bezpardonową krytyką opozycji. Autor przy tej okazji zwrócił uwagę na podobieństwo argumentacji stosowanej podczas bezkrólewia i za rządów Jana III, choć szkoda, że nie rozwinął tego ciekawego wątku.

Niemal równie obszerny jest rozdział piąty („Machiawelizmem zarażony« – kandydatura Franciszka Ludwika de Conti”). Autor rozpoczął go od opisu polityczno-kulturalnych wpływów francuskich w Rzeczypospolitej, a następnie dokonał analizy wyjątkowo licznych – w sumie blisko osiemdziesięciu – utworów dedykowanych francuskiemu księciu. Powstawały one przez ponad rok: najpierw w kręgu stronników Jakuba, a po podwójnej elekcji – Fryderyka Augusta. Odwoływano się w nich do zgubnych wpływów francuszczyzny, rywalizacji habsbursko-burbońskiej oraz szlacheckich lęków i stereotypów (np. groźba *absolutum dominium*, wpływ kobiet w polityce). Deprecjonowano w nich także członków stronnictwa kontystów (głównie prymasa Michała Radziejewskiego i skupione w nim kobiety), a także posłów francuskich (Melchiora de Polignaca i François de Châteauneufa). Mniej liczne utwory promujące księcia de Conti wykorzystywały schematy i rozwiązania formalne parające do propagandy Jakuba (np. Francuz jako *Diversicolor*).

Przedostatni rozdział („Non exuperabile Saxum«. Kandydatura Fryderyka Augusta, elektora saskiego w wierszach interregnum”) dobrze ukazuje skuteczność propagandy Wettyna i jej podobieństwo do stosowanej przez poprzednika na tronie – Jana III. Sas nie tylko później zgłosił swoją kandydaturę (podobnie jak uczynił to Sobieski w 1674 r.), ale także kreował swój wizerunek na wzór „Lwa Lechistanu” (m.in. antykizacja, marsowo-heroiczne akcenty, imperialny sztafaż). Nie zapominał przy tym o chwytliwym motywie *Diversicolor*. Adwersarze Sasa odwoływali się natomiast do stereotypów i uprzedzeń dotyczących Niemców, do szlacheckich imponderabiliów, a także do koniunkturalnej konwersji wyznaniowej Fryderyka Augusta. Atakowano przy tym jego stronników – biskupa kujawskiego Stanisława Dąbskiego i hetmana Stanisława Jabłonowskiego jako tych, którzy doprowadzili do bolesnego podziału Rzeczypospolitej.

W ostatnim rozdziale („Francuz, Niemcy, Polacy idą do korony«. Pomniejsze kandydatury polskie i obce”) Autor omówił nieliczne, i przeważnie negatywne, utwory odnoszące się do mniej istotnych kandydatów,

zarówno polskich (hetman wielki litewski Kazimierz Jan Sapieha, hetman wielki koronny Stanisław Jabłonowski, marszałek wielki koronny Stanisław Herakliusz Lubomirski), jak i zagranicznych (elektor bawarski Maksymilian II Emmanuel, książę neuburski Karol Filip, książę lotaryński Leopold, książę badeński Ludwik, don Livio Odescalchi, Jakub II Stuard – sic!). Poświęcone im utwory służyły głównie politycznej manipulacji i koncentrowały się wokół sporu „Piast” – cudzoziemiec.

W „Zakończeniu” Autor podsumował swoje badania. Scharakteryzował wykorzystany materiał literacki, a konkretnie ponad 200 tekstów, w tym 180 wierszowanych, w większości rękopiśmiennych, zróżnicowanych gatunkowo i formalnie. Opisał cele i strategie propagandowo-agitacyjne okolicznościowego piśmiennictwa oraz ocenił poziom jego autorów i odbiorców. Zabrało w nim jednak porównania poezji politycznej powstającej w poszczególnych obozach politycznych, zwłaszcza pod kątem różnic, a także odniesienia do piśmiennictwa politycznego z czasów Jana III Sobieskiego i do sztuki, która przecież posługiwała się tym samym kodem kulturowym, co literatura.

Praca Grzegorza Trościńskiego z punktu widzenia historyka ma wyjątkową wartość, gdyż w istocie „wzbogaca kanon tekstów z dziedziny politycznego piśmiennictwa okolicznościowego” (s. 420). Zaslugą Autora jest zgromadzenie i usystematyzowanie utworów bezkrólewia, pokazanie bogactwa ich tematyki, form wypowiedzi i gatunków, a także retorycznych strategii i argumentacji, zgodnych z upodobaniami odbiorców. Dzięki temu czytelnik zyskuje nowy obraz politycznej literatury okolicznościowej, a historyk – sytuacji politycznej i nastrojów społecznych w Rzeczypospolitej końca XVII w.

Z obowiązku recenzenta należy jednak wymienić niektóre mankamenty pracy, niewpływające jednak zasadniczo na jej wartość naukową. Dotyczą one w głównej mierze konstrukcji książki i niektórych zagadnień merytorycznych. Autor w poszczególnych rozdziałach szczegółowo omawia definicje gatunków literackich lub kwestie teoretyczne związane z komunikacją literacko-społeczną, dołączając cytaty z literatury przedmiotu, co negatywnie wpływa na ciągłość narracji (s. 52, 90, 318, 346, 363). Wydaje się, że lepszym rozwiązaniem byłoby umieszczenie tych zagadnień we „Wprowadzeniu”, w którym z kolei zabrakło odniesienia do dwóch istotnych problemów, mianowicie kwestii anonimowości piśmiennictwa politycznego (zagadnienie zbiorowego autorstwa i obiektywizacji wypowiedzi) oraz wyjaśnienia natury kultury rękopiśmiennej (obiegu pism, kolportowania odpisów, masowości utworów, ruchu wydawniczego).

Ponadto Autor nie uchronił się od nużących powtórzeń, np. kilkakrotnie omówił przyjętą metodę badawczą (s. 21–29, 356, 383, 416, 420, 427). Lekturę utrudniają też rozbudowane przypisy, niekiedy obejmujące niemal całą stronę (s. 39, 86–87, 144, 178–182). Problem polega na tym, że opisywane są w nich fakty, które nie zawsze znajdują odzwierciedlenie w analizowanych utworach. Można było tego uniknąć, odwołując się do bogatej literatury historycznej tego okresu, choć do niektórych pozycji Autor

nie dotarł; brak prac Stanisława Orszulika⁷, Jacka Staszewskiego⁸, Michała Komarzyńskiego⁹ oraz w odniesieniu do publicystyki politycznej – Stefanii Ochmann-Staniszewskiej¹⁰ i Teresy Kostkiewiczowej¹¹, a technik argumentacji – Artura Schopenhauera¹².

Wymienione braki i wady nie zmieniają jednak faktu, że jest to pierwsza monografia poświęcona poezji politycznej okresu bezkrólewia z lat 1696–1697. W tym zakresie kontynuuje ona dobre tradycje badawcze staropolskiego piśmiennictwa politycznego, a jednocześnie wpisuje się w nowszy nurt badań, skupiony na kwestiach retorycznych i komunikacyjnych. Temat, który podjął Grzegorz Trościński, od dawna czekał na opracowanie. Najdłuższe bowiem w historii Rzeczypospolitej *interregnum* po śmierci Jana III zaowocowało wyjątkowo dużą liczbą pism politycznych, które dotąd pozostawały w manuskryptach. Wypada tylko wyrazić nadzieję, że Autor zrealizuje swoją obietnicę i już niedługo powstanie monografia poezji okolicznościowej okresu saskiego.

Anna Czarniecka

Warszawa

⁷ S. Orszulik, *Polemika wokół kandydatury Sobieskich do korony w okresie bezkrólewia 1696/97*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 35, 1980, 2, s. 341–349; idem, *Jan III Sobieski w oczach jemu współczesnych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 1418, Historia, 102, 1992, s. 95–102; idem, *Polemika wokół związków wyznaniowych (koronnego i litewskiego) w okresie bezkrólewia po śmierci Jana III Sobieskiego*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, 47, 1992, s. 223–230.

⁸ J. Staszewski, *Elekcja 1697 r.*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne”, 259, Historia, 28, 1993, s. 73–91.

⁹ M. Komarzyński, *Die Kandidatur des bayerischen Kurfürsten Maximilian Emanuel im polnischen Thronfolgestreit*, „Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte”, 53, 1990, 2, s. 249–263; idem, *Zabiegi królewicza Jakuba o pomoc Szwecji w walce o tron po Janie III*, w: *Strefa bałtycka w XVI–XVIII wieku. Polityka, społeczeństwo, gospodarka. Ogólnopolska sesja naukowa zorganizowana z okazji 70-lecia urodzin Profesora Edmunda Cieślaka*, red. J. Trzoska, Gdańsk 1993, s. 105–115.

¹⁰ S. Ochmann-Staniszewska, *Publicystyka polityczna w czasach panowania Jana Kazimierza. Uwagi na marginesie edycji pism politycznych z lat 1648–1668*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 945, Historia, 66, 1988, s. 171–175; eadem, *Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy (1648–1668): publicystyka – eksorbitancje – projekty – memoriały*, t. 1–3, Wrocław 1989–1991.

¹¹ T. Kostkiewiczowa, *Oświecenie: próg naszej współczesności*, Warszawa 1994.

¹² A. Schopenhauer, *Erytyka czyli Sztuka prowadzenia sporów*, tł. B. Konorski, Ł. Konorska, Warszawa 1993.